

Evelyne Haarsma

De bekroningen van de processietoortsen van een Zuidnederlands Sebastiaansgilde

Tot aan hun gezamenlijke opheffing in het laatste decennium van de achttiende eeuw hebben de Zuidnederlandse ambachts- en schuttersgilden verplicht deelgenomen aan alle processies. Als herkenningstekens voerden zij bij die gelegenheden hun zogenoemde processie- of gildetoortsen mee.

De toortsen bestonden uit een versierde staf met als bekroning een omvangrijke beeldhouwde voorstelling waarop vaak nog een houder voor een kaars was bevestigd. In de bekroningen waren patroonheilige en gildeattributen verwerkt. Elk gilde beschikte traditioneel over twee identiek of spiegelbeeldig uitgevoerde toortsen.¹ Had het gilde een eigen altaar, dan werden de toortsen daarbij bewaard.²

De Belgische musea hebben nog ca. 40 bekroningen van toortsen van de ambachtsgilden, veelal complete paren, waaronder vele fraaie exemplaren (afb. 1 en 2).³ Voor de schuttersgilden ligt de situatie geheel anders.⁴ In België zelf is nog slechts één exemplaar over en in Nederland is ook maar één Zuidnederlands exemplaar te vinden, namelijk in het Rijksmuseum te Amsterdam. De beide stukken blijken een paar te vormen, dat toebehoort moet hebben aan een handbooggilde.

De Amsterdamse bekroning, uitgevoerd in lindehout, is bijna één meter hoog (afb. 3).⁵ Binnen de opengewerkte omlijsting staat de heilige Sebastiaan vastgebonden aan een boomstam. Oorspronkelijk staken twee pijlen in het lichaam van de heilige: één in de rech-

terzijde en één in het linkerbovenbeen. Beide zijn afgebroken en verloren gegaan. Omdat een bekroning tijdens de processies van alle kanten kon worden gezien, werd in dit geval de achterzijde even gedetailleerd uitgevoerd als de voorzijde (afb. 4). De omlijsting is aan beide zijden uitgewerkt in naar elkaar toegewende voluten, versierd met acanthusbladen en rocailles, geflankeerd door een handboog en een pijlenkoker. Dit zijn de attributen van resp. de handboogschutters en van hun beschermheilige.⁶

In de St. Willibrorduskerk te Berchem bij Antwerpen bevindt zich de bekroning die identiek is aan het Amsterdamse exemplaar, zij het dat de figuur van St. Sebastiaan spiegelbeeldig is uitgevoerd (afb. 5).⁷ Het tweetal handbogen en pijlenkokers aan de achterzijde is verloren gegaan. De bekroning behoort tot het oud bezit van de kerk en is na een tussen 1943 en 1951 uitgevoerde restauratie geplaatst tegen een wandpaneel bij het St. Sebastiaansaltaar.

Hoewel archivalische gegevens ontbreken, is het zo goed als zeker, dat ook het Amsterdamse exemplaar tot de eigendommen van het Berchemse Sebastiaansgilde heeft behoord, dat daar eeuwenlang heeft bestaan.⁸ In de zeventiende eeuw heeft het gilde enkele belangrijke opdrachten verstrekt, die zich nog in de kerk bevinden, namelijk het eerder genoemde gilde-altaar, een monumentaal beeld en een schilderij van de heilige Sebastiaan.⁹

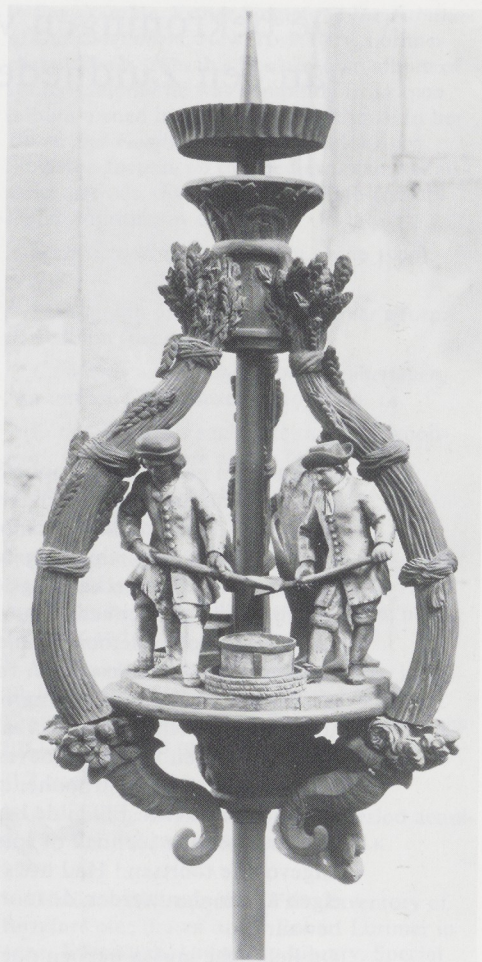
De Sebastiaanfiguur van de toortsen is dui-

Afb. 1. Processietoorts van de Houtbrekers te Gent, met de Drie Koningen, 1720-1740. Bijlokemuseum, Gent. Foto: Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel.

delijk Antwerps. Het is een variant op een Sebastiaanfiguur die in 1661 in Antwerpen werd gemaakt door Artus Quellinus de Jonge in opdracht van het handboogschuttersgilde van die stad (afb. 6). Dit beeld behoorde bij het gildealtaar in de Onze Lieve Vrouwe kathedraal.¹⁰ Bij de 'Berchemse' Sebastiaanfiguur werd het voorbeeld van Quellinus gevolgd in de gelaatsuitdrukking met de iets geopende mond, in het halflang krullend haar en de snor en in de plooiing van het gewaad rond het lichaam. Wel moet worden vastgesteld dat dit werk bijna een eeuw later is vervaardigd dan dat van Quellinus. Daarop wijst het luchtige, enigszins arabeske

Afb. 2. Processietoorts van de Korenmeters te Gent, aan de achterzijde de Hl. Bartholomeus, ca. 1720. Bijlokemuseum, Gent. Foto: Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium Brussel.

karakter van de omlijsting, waarin, weliswaar voorzichtig, de vormtentaal van het rococo wordt aangekondigd. Op grond daarvan kan dit Zuidnederlandse beeldhouwwerk worden gedateerd omstreeks 1750.¹¹ Lang zullen de toortsen niet dienst hebben gedaan, want toen in 1780 de Oostenrijkse keizer Joseph II landsheer werd van de zuidelijke Nederlanden, trachtte deze verlichte vorst een einde te maken aan naar zijn mening verouderde instellingen en gebruiken. Eén van zijn maatregelen betrof de reductie van het aantal processies. Vanaf 1786 waren er nog maar twee toegestaan: één op Sacramentsdag en één op een vrij door de

Afb. 3. Bekroning van de processietoorts van een Sebastiaansgilde, lindehout, Antwerpen, ca. 1750. Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 4 (links). Achterzijde van afb. 3.
 Afb. 5. Bekroning van een processietoorts met de Hl. Sebastiaan; pendant van het exemplaar van afb. 3. lindehout, Antwerpen, ca. 1750. St. Willibrorduskerk, Antwerpen-Berchem.

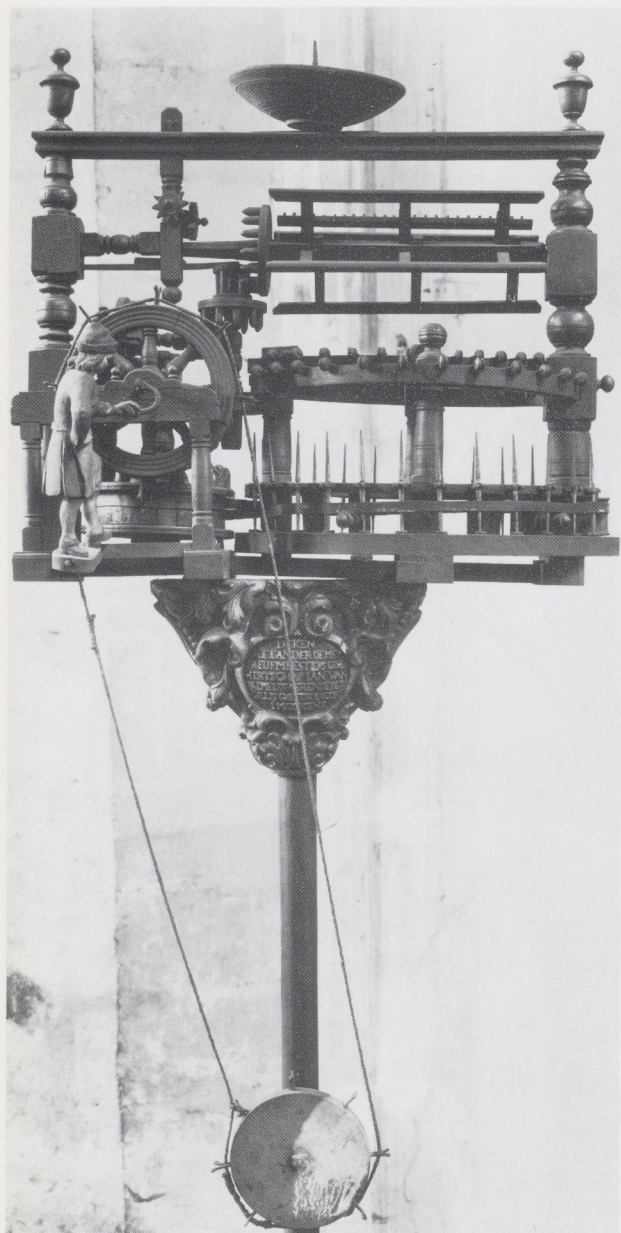

bisschoppen te bepalen dag. De keizer verbood bij die processies iedere vorm van uiterlijk vertoon, zoals het uitvoeren van muziek en het meedragen van heiligenafbeeldingen en ambachtsteken.¹² Schuttersgilden en ambachtsgilden werden door dit voorschrift gelijkelijk getroffen. Met de invoering ervan verloren de tootsen en andere processieattributen hun gebruikswaarde. In 1795 werden de Oostenrijkse Nederlanden ingelijfd door de Fransen. De revolutionaire regering ging nog verder dan de Habsburgse landsheer. In 1796 werden de gilden genationaliseerd en de gildebezittingen publiekelijk verkocht, waarbij de opbrengsten aan de staat toevielen.¹³ Soms waren het verzamelaars, soms gildeleden die de voorwerpen kochten.¹⁴ Niet lang daarna werden de gilden opgeheven. Dat er zoveel minder schutterstootsen

Afb. 6. Artus Quellinus de Jonge, Hl. Sebastiaan, Antwerpen, 1661. Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Antwerpen. Foto: Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel.

Afb. 7. Toorts van de Garentwijnders te Gent, met opdracht van Deken en Keurmeesters, 1743. Bijlokemuseum, Gent. Foto: Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel.

bewaard zijn gebleven dan toortsen van de ambachten, laat zich verklaren door het feit dat de laatste in opdracht van individuele gildeleden zijn gemaakt, de eerste daarentegen in opdracht van de gilden als zodanig. Nog in 1743 blijken de toortsen van de

Garentwijnders in Gent te zijn gemaakt in persoonlijke opdracht van een deken en de keurmeesters van het gilde. Dat blijkt uit het feit dat zij hun namen en status lieten vermelden op de voorwerpen (afb. 7).¹⁵ Niet alleen voor het publiek, ook voor de leden van die gilden moeten de gildetoortsen beladen zijn geweest met het aanzien van de meest gezaghebbende leden. Bij de ambachtsgilden was het voorschrift, dat leden van het bestuur de attributen in de processies zelf droegen. Meestal gebeurde dat ook, maar een enkele keer liet men de zware voorwerpen dragen door betaalde knechten.¹⁶

Voor de schuttersgilden lag dat anders. Zonder uitzondering maakten die voor het rond-dragen van de processie-toortsen gebruik van betaalde dragers, in de gildereglementen bedienden genoemd. Deze toortsen werden bekostigd uit de gemeenschappelijke kas.¹⁷ Ruim anderhalve eeuw na de scheiding van het Berchemse paar toortsen, is de ene bekroning gerestaureerd en teruggeplaatst in zijn vermoedelijk oorspronkelijke context. In 1979, toen het Rijksmuseum de andere, nog vrijwel gave bekroning aankocht van C. J. J. Weegenaar in Den Haag, vond deze na een lange weg te hebben afgelegd langs verzamelaars en kunsthandel een museale bestemming.¹⁸

Noten

Mijn voornaamste dank gaat uit naar mevr. drs. W. Halsema-Kubes die mij in staat stelde dit onderzoek te doen en mij daarbij begeleidde. Verder dank ik de heren R. Didier, dr. J. Verbesselt te Brussel en C. Gommeren C.ss.R. te Antwerpen-Berchem voor hun onmisbare hulp.

¹ F. de Potter, *Schets eener geschiedenis van de gemeentefeesten in Vlaanderen*, Gent 1870, pp. 26-27.

² Fl. Prims, 'Het altaar van den Ouden Handboog', *Antwerpiensia* 13 (1939), p. 358.

³ Van de toorts van de Houtbrekers (h. bekroning 88 cm, br. 80 cm) bezit het Bijlokemuseum te Gent alleen het afgebeelde exemplaar. Van de toorts van de Korenmeters (h. bekroning 72 cm, br. 40 cm, gepolychromeerd) bezit het museum tevens de pendant. Het Foto-archief van het Koninklijk Instituut voor het Kunst-

patrimonium te Brussel beschikt over de afbeeldingen van achtendertig achttiende-eeuwse bekroningen van toortsen van ambachtsgilden in Belgisch openbaar kunstbezit. Daarvan bezit het Bijlokemuseum te Gent acht paren en vier enkele exemplaren en de Koninklijke Museum voor Kunst en Geschiedenis te Brussel zeven paren en drie enkele exemplaren. In de Antwerpse St. Pauluskerk wordt één exemplaar bewaard.

⁴ In de veil. cat. *Musée Frans Claes 'De Gulden Spoor'*, Anvers 1933, 1re partie, 550 objets de Gildes, kwamen vier bekroningen van gildetoortsen van de schutters aan bod onder de nrs. 261, 424, 503 en 533. Het betreft een 17de-eeuws exemplaar en twee 18de-eeuwse exemplaren, waarvan één gepolychromeerd, van Sebastiaansgilden en een 17de-eeuws exemplaar van een St. Jorisgilde. Van al deze bekroningen was de herkomst onbekend; waar zij terecht zijn gekomen is ook onbekend.

⁵ Inv.nr. R.B.K. 1979-96, h. 90 cm, br. 64 cm; h. Sebastiaanfiguur 42 cm. Tentoonstellingscatalogi: *Exposition internationale, coloniale, maritime et d'art flamand*, Antwerpen 1930, dl. 3, p. 103, nr. D 778; *Kunstvoorwerpen uit verzamelingen in de Provincie Antwerpen*, Deurne/Antwerpen (Museum 'Het Sterckshof') 1961, p. 7, nr. 54 en afb. 52; *Schatten der Vlaamse Schuttersgilden*, Antwerpen/Brussel (Museum Vleeshuis/Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis) 1966-1967, p. 12, nr. 50 met afb. op p. 13. Zie ook *Bulletin van het Rijksmuseum* 28 (1980), p. 17, afb. 2.

⁶ L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, Parijs 1958, dl. 3, pp. 1190-1199.

⁷ Cat. tent. Antwerpen/Brussel 1966-1967 (noot 5), p. 12, nr. 49. De Sebastiaanfiguur meet vanaf de linkerhand tot aan de rechtervoet 39 cm. De gereproduceerde foto is afkomstig uit het archief van de St. Willibrorduskerk en is aan de achterzijde gedateerd 28 april 1951. Uit een foto van 1943, waarover het Kunstpatrimonium te Brussel beschikt (foto neg.nr. 43151 B), blijkt dat de pendant toen nog in zeer beschadigde toestand was geplaatst in een niskastje in een wand van de kerk.

⁸ Fl. Prims, *Geschiedenis van Berchem, tot bij de aanvang der XXste eeuw*, Berchem 1949, pp. 108-109.

⁹ Cat. tent. Antwerpen/Brussel 1966-1967 (noot 5), p. 12, nrs. 51 en 52 (resp. het beeld en het schilderij). Samen met het altaar worden de objecten ook beschreven in Jaak Jansen, *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische*

bedehuizen: Provincie Antwerpen, Kanton Berchem, Ministerie van Nederlandse Cultuur/Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium 1976, pp. 16-17. Met dank aan mevr. dr. H. Bussers, Brussel.

¹⁰ Eikehout, h. 150 cm. Het beeld bevindt zich inmiddels in de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten te Antwerpen. Cat. tent. *De beeldhouwkunst in de eeuw van Rubens*, Brussel (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Museum voor Oude Kunst), 1977, pp. 158-159, nr. 119 met afb.

¹¹ H. M. J. Nieuworp, 'De Zuidnederlandse beeldhouwkunst in de 18de eeuw', inleiding in de cat. tent. *Walter Pompe, beeldhouwer 1703-1777*, Uden (Museum voor Religieuze Kunst) 1979, pp. 7-15.

¹² De Potter, *op.cit.* (noot 1), p. 79.

¹³ J. Lambert, 'Inbeslagname en verkoop van nationale goederen', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde Gent* 14 (1960), pp. 144-145.

¹⁴ Cat. tent. Antwerpen/Brussel 1966-1967 (noot 5), pp. VIII, XVI.

¹⁵ Bijlokemuseum, Gent. H. bekroning tot aan onderste klos 137 cm, br. 71 cm. Cat. tent. *Communes belges*, Brussel 1960, cat. nr. 9. De pendant bevindt zich eveneens in het Bijlokemuseum.

¹⁶ Prosper Claeys, 'Les associations d'ouvriers débardeurs ou portefaix, «aerbeyders», à Gand au XVIIIe siècle', *Handelingen der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent* 8 (1907-1908), pp. 10, 40.

¹⁷ Jos. de Beer, 'De Schuttersgilden', in: *Gedenkboek Frans Claes (Jaarboek van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van Antwerpen 7 (1930))*, p. 100.

¹⁸ Uit de in noot 5 geciteerde catalogi blijkt dat de bekroning in 1930 in bezit was van de Antwerpse verzamelaar Fr. Mortelmans, en in 1961/1967 van de eveneens Antwerpse verzamelaar Ch. Michiels.